

УДК 339.9:316.722

Л. Кобилянська,
*молодший науковий співробітник
Інституту світової економіки
і міжнародних відносин НАН України*

ЕТНІЧНИЙ ТА ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ АСПЕКТИ ЕКОНОМІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Статтю присвячено етнічним та цивілізаційним факторам міжнародно-економічних відносин. На основі доробку класиків європейського суспільствознавства, російських соціальних мислителів та вітчизняних науковців доводиться визначальний вплив етнічних та цивілізаційних цінностей на сферу міжнародної економічної взаємодії. Демонструється характер співвідношення між суто економічними та ціннісними мотиваціями економічної поведінки.

Ключові слова: етнос, цивілізація, культурно-історичний тип, етнічна ідентичність, міжнародна економіка, економічна модель.

Кобылянская Л. Этнический и цивилизационный аспект экономических исследований

Статья посвящена исследованию этнических и цивилизационных факторов международно-экономических отношений. На основе трудов классиков европейского обществоведения, российских социальных мыслителей, отечественных ученых доказано решающее влияние этнических и цивилизационных ценностей на сферу международного экономического взаимодействия. Продемонстрирован характер взаимоотношений между собственно экономическими и ценностными мотивациями экономической деятельности.

Ключевые слова: этнос, цивилизация, культурно-исторический тип, этническая идентичность, международная экономика, экономическая модель.

Kobyljans'ka L. Ethnic and civilizational aspects of economic studies

The article is on ethnic and civilization factors of international economy. By conceptual means of classical social sciences, Russian social philosophy and that elaborated by Ukrainian social scientist the resolute impact of ethnic and civilization factors upon sphere of economic relations is proved. The correlations between economic and value determined motives of economic behavior are illustrated.

Key words: civilization, cultural and historic type, ethnic identity, international economy, economic model.

Питання етноекonomіки привертає дедалі більшу увагу вітчизняних економистів. Хоча й сама ця проблематика віддавна цікавить європейських економистів та соціологів. Згадаємо хоча б творчий доробок М. Вебера чи В. Зомбарта. Сучасний світ є світом націй, а отже, національних економик та національних держав, що неминуче призводить до міжнародної конкуренції в політиці, економіці, культурі.

Таким чином, можна говорити про такий специфічний різновид економічних досліджень, як етноекonomіка. Одним із класиків цього напрямку є В. Зомбарт, котрий історично простежив вплив єврейського етнічного елементу на формування німецького і європейського капіталізму. Найпоказовішим у його міркуваннях є те, що ті чи інші форми господарювання він висновує з «особливого духу» певного етносу. Стосовно євреїв і капіталізму він стверджував: «...наше народне господарство отримало свій відбиток від євреїв не лише в тому сенсі, що воно зобов'язане їм основними особливостями своєї внутрішньої структури, але й тим, що внутрішній розпорядок сучасного економічного життя, самі принципи господарювання, його, так би мовити, істинний дух чи, ще правильніше, його ідейний настрій можна більшою мірою звести до єврейського впливу» [1, С. 180]. Все, що В. Зомбарт називав «духом», «ідейним настроєм», слід визначити як етнотип, який вкючає в себе і релігійні переконання представників даного етносу. Єврейський економічний етнотип протистояв відповідному німецькому і європейському економічному етнотипові. Останній ґрунтувався на традиціоналізмі, принципі «достатності для існування», ідеї станової диференціації і принципі стабільності. Натомість, єврейський економічний дух скеровувався іншими принципами: прагматичної доцільності, конкурентності, відсутності моральних забобонів, егоїзму та індивідуалізму. Саме в цих принципах і нормах поведінки «...переможно проклали собі шлях ідеї “вільної торгівлі”, “вільної конкуренції”, економічний раціоналізм, суто капіталістичний дух, тобто все те, що становить сучасний устрій господарських поглядів ...» [1, С. 228–229]. Найважливішим у зомбартівських поглядах є виведення певних форм економічних відносин із відповідних ціннісно-духовних форм, тобто його наекономізм. Він добре усвідомив, що зрозуміти економіку з неї самої не завжди можливо, адже тут діють, у тому числі, і позаекономічні фактори.

Ідеї етноекonomіки отримали свій розвиток в доробку групи українських економистів та суспільствознавців. Так, відомий вітчизняний економіст В. Будкін говорить про актуалізацію етноекonomічних досліджень, обумовлену глобалізацією [2, С. 145]. Він висуває ідею двошаровості і двофакторності міжнародного і національних суспільств та, відповідно, світового і національних господарств — інтернаціонального

та етнонаціонального. Ці два економічні уклади і типи економічного мислення перебувають у складному взаємопереплетінні, кооперуючись та конфліктуючи [2, С. 147]. На думку професора В. Будкіна, інтеграція цих двох економічних культур потребуватиме чималого історичного часу. Однак, за його твердженням, історія людства та його економіки містить чимало прикладів, коли така інтеграція завершувалась успішно. Він наводить приклад Римської імперії та переселенських суспільств Північної Америки і британських домініонів. Разом з тим є чимало протилежних прикладів, зокрема, Російської імперії та СРСР. На його думку, історичний синтез етнізму та інтернаціоналізму ускладнюється ще й тими глобальними демографічними та імміграційними зрушеннями, які відбуваються в сучасному світі під впливом глобалізації [2, С. 148].

Академік Ю. Пахомов застосовує підходи та апарат етноекonomіки для дослідження економічних відносин на теренах колишнього СРСР. Видатний економіст дає опис двох етнотипів — російського та українського, висновуючи з них два різних типи економічної поведінки та економічного мислення. Так більший успіх росіяни у справі організації великого бізнесу він пояснює не лише більшою ресурсною базою, але й етнічною схильністю цієї євразійської слов'янської нації до «корпоративних» моделей економічної поведінки [2, С. 30]. Інакше кажучи, росіяни за своїм етнотипом схильні до об'єднання та взаємної довіри. Крім того, позитивною, з економічного погляду, рисою російського етнотипу академік Ю. Пахомов вважає стратегізм [2, С. 29]. Безперечно, Україна за своїм базовим етнотипом має більше історичних шансів як етатистське суспільство середнього класу, а не як велика і надзаможна держава з корпоративізованою економікою. Думки видатного українського науковця перегукуються з думками американського дослідника Ф. Фукуями про ключову роль фактора «соціальної довіри» у виборі економічної моделі розвитку окремого суспільства. Соціальна довіра формує, за його твердженням, соціальний капітал: чим вищий ступінь моральної взаємодовіри між членами певного суспільства, тим більше його економіка ґрунтується на великих приватних корпораціях і тим меншого державного втручання вона потребує [3, С. 26–27].

Концептуальний апарат етноекonomіки може послужити одним із методологічних ключів для розуміння економічних відносин на теренах СНД. Багато проблем, передусім в галузі інтеграції, пояснюється співіснуванням у цьому сегменті міжнародних економічних відносин різних етнотипів та, відповідно, різних етноекonomічних моделей і поведінкових форм, які можуть бути між собою або малосумісними, або несумісними взагалі. На думку видатного українського історика та філософа Ю. Павленка, «...цивілізаційний

поділ, умовно кажучи, євразійського (пострадянського) простору виявляється досить складним. На ньому домінує, умовно кажучи, православно-постправославний, у своїй основі східно-слов'янський, переважно російський (російськомовний) компонент, що поєднується з мусульмансько-постмусульманським, головним чином торкомовним і, почасти, ламаїстсько-монгололомовним на всьому просторі степової смуги Євразії на схід від Дону, а також — у Криму» [4, С. 649]. Показово, що ідеологію і теорію євразійства Ю. Павленко критикує саме на підставі полетнічності та полконфесійності Євразії.

У творчому доробку одного із засновників цивілізаційної історіософії М. Данілевського гармонійно поєднані елементи, які мають безпосередній стосунок як до етнічних, так і до цивілізаційних аспектів економічних відносин. Він висуває ідею мовно-етнографічного (а не релігійного, як у А. Тойнбі) походження цивілізацій. Крім того, вже на противагу ідеї полетнічного устрою як перешкоди на шляху витворення єдиної цивілізації він стверджує, що найприйнятнішим державно-політичним облаштуванням окремої цивілізації є федерація чи політична система держав, коли етнографічні елементи, що складають один історико-культурний тип «...не поглинаються одним політичним цілим, користуючись незалежністю...» [5, С. 92]. М. Данілевський доводить, що короткому історично і політично активному періоду цивілізації передус тривалий етнографічний період, упродовж якого етномовні групи, які мають скласти один історико-культурний тип, накопичують життєві сили цивілізації саме під час цього етнографічного періоду і витрачають їх у цивілізаційній формі соціального буття.

Привертає увагу ідея М. Данілевського щодо зв'язку між історико-культурною ідентичністю та політичною незалежністю: «Аби цивілізація могла зародитись і розвиватись, необхідно, щоб народи, які до неї належать, користувалися політичною незалежністю» [5, С. 92]. Таким чином, видатний теоретик пов'язує цивілізаційну тематику з тематикою державності, вважаючи державу формою політичного існування колективної індивідуальності, яку він поймає народністю, тобто нацією. Перетлумачуючи його ідеї, можна стверджувати, що етнічно споріднені держави мають тенденцію до об'єднання в три різновиди союзів: федерації, конфедерації, морально-етичні спільноти [5, С. 227–228]. Отже, яким би не був зв'язок між цивілізаційним та етнічним факторами, реальна та пізнавальна проблема їх співвідношення існує. Через те можна говорити як про цивілізаційну економіку, так і етноекономіку.

На межі економічної теорії та теорії націоналізму можливе формування таких теоретичних підходів, які дадуть можливість по-

новому осмислити проблеми наздоганяючого національного економічного розвитку та протекціонізму як його головного засобу.

Одним із найпоказовіших зразків цивілізаційної та етнічної легітимації зовнішньоекономічної та зовнішньополітичної діяльності, тобто їх ідеологій, є відома російська ідейна течія євразійства. Базові постулати цієї ідейної течії віднаходимо у творчому доробку видатного євразійця М. Трубецького. Згідно з цим мислителем, не існує універсального людства, а лише окремі цивілізації, найпотужніша з яких нав'язує універсалістські ідеї іншим. На його думку, і доктрина глобальної цивілізації, і практика цивілізування є результатом прагнення до світового домінування германо-романської (європейської) цивілізації. Покажемо є його твердження стосовно того, що між шовінізмом та космополітизмом не існує жодної якісної відмінності, адже в обох випадках ідеться про спробу видати власні партикулярно-цивілізаційні зразки за загальнолюдські. Шовінізм є лише етапом на шляху до космополітизму [6, С. 38–42], коли ціннісно гомогенізується власна цивілізаційна спільнота (стадія шовінізму), а потім цивілізаційні зразки (цієї вже гомогенізованої цивілізаційної спільноти) нав'язуються іншим культурам.

Ідея європейської цивілізації як універсальної та космополітичної, за М. Трубецьким, є вершиною романо-германського шовінізму. Означена ідея та ідеології є цілковито егоцентристськими як за змістом, так і за практикою ставлення до інших культур [6, С. 44]. Відомий російський політичний мислитель, окрім егоцентризму, виокремлює таку негативну рису романо-германської культури, як мілітаризм і захопленість силою. Ця думка видатного євразійця перегукується з думками його передтечі і класика цивілізаційного підходу М. Данілевського, котрий вважає саме насильництво рисою, властивою всім романо-германським націям, що передбачає «...надрозвинене почуття особистості, індивідуальності ...» і породжує зверхність щодо представників інших культурно-історичних типів [5, С. 179].

М. Трубецькой вважає капіталізм та соціалізм витворами романо-германської історико-культурної формації, які нав'язуються іншим цивілізаціям як квазіальтернатива. Крім того, на його думку, економічні та політичні устрої є функціями культурного контексту, тобто кожна цивілізація породжує власні суспільні системи. Таким чином, і капіталізм, і соціалізм є витворами романо-германської культури, які нав'язуються іншим країнам світу. Природною стратегією національного розвитку є мобілізація власного цивілізаційного потенціалу для створення так само власних суспільних устроїв. На його думку, європеїзація є: по-перше, ідеологічною облудою; по-друге, ідейним засобом глобального домінування євроатлантичної цивілізації; по-третє, шляхом несвропейських народів до

деградації. Стосовно останнього, то прикметним є твердження цього мислителя щодо неможливості цілковитої європеїзації. Народи-реципієнти західних цивілізаційних зразків приречені на другорядність чи третьорядність, адже їм ніколи не стати європейцями (романо-германцями) [6, С. 84]. Крім того, серед негативних наслідків європеїзації він виокремлює: підрив віри народів несвропейських цивілізацій у власні сили (комплекс відсталості і вторинності), а також розкол цих народів на прихильників та опонентів європеїзації.

Євразійство може вважатися ідеологічною альтернативою європеїзму. Згідно з базовим постулатом цієї ідеології: «... найважливішою є саме зміна культури, зміна ж політичного устрою чи політичних ідей без зміни культури євразійством відкидається як несуттєве і недоцільне» [7, С. 110]. Тому доцільним є критичне (і селективне) засвоєння набутків європейської цивілізації, а не всієї системи цивілізаційних цінностей: «дивлячись на романо-германську культуру лише як на одну з можливих культур, вони візьмуть з неї лише ті елементи, які їм зрозумілі й зручні, і надалі будуть вільно змінювати ці елементи відповідно до своїх національних смаків і потреб...» [7, С. 100]. Передусім таку стратегічну селекцію має здійснювати, на думку М. Трубецького, національна інтелігенція.

Найпоказовішим в євразійстві є прагнення до глобальності. Інакше кажучи, ця ідеологія замислювалася як ідеологія протистояння країнам світ-системного ядра і євроатлантичної цивілізації, а не вузька ідеологія національного розвитку. Привертає увагу цілковито глобалістське твердження М. Трубецького: «... істинне протиставлення є лише одне: романо-германці та інші народи світу. Європа і людство» [7, С. 105]. Не менш глобалістським є самопорівняння євразійства з більшовизмом: «Євразійство сходиться з більшовизмом у заклик до визволення народів Азії та Африки, підкорених колоніальними державами» [7, С. 119]. Таким чином, євразійство може вважатися світовою ідеологією, яка ідейно містить у собі всі базові суперечності сучасного світу і, передусім, протистояння між Першим, Другим і Третім світами. В цьому й полягає його відмінність від цивілізаційних ідеологій на зразок тих, які були запропоновані М. Данієлевським. Так чи інакше, ідейні побудови останнього є різновидом російського націоналізму, у той час як євразійство більш співвідноситься з більшовизмом, який також мав глобальні претензії і наміри. Показово, що чимало міркувань М. Трубецького присвячені порівнянню євразійства і більшовизму, між якими він знаходить чимало спільного, наголошуючи, однак, на базових відмінностях — цивілізаційне бачення світових справ євразійцями та їх релігійність (православність). Разом з тим зіставлення євразійства і більшовизму спонукає до припущення, що у випадку обох

ідеологій ідеться не про протиставлення всього світу євроатлантичній цивілізації і світ-системному ядру, а про часткове протиставлення цього ядра напівпериферії. Інакше кажучи, і євразійство, і більшовизм були ідеологіями напівпериферійних народів і країн. Таким чином, можна стверджувати, що цивілізаційні (зовнішньоекономічні і зовнішньополітичні) ідеології є засобами ідейної боротьби напівпериферії і світ-системного ядра. Тому не дивно, що всі напівпериферійні країни, які прагнуть долучитися до Євросоюзу і НАТО, всіляко декларують свою причетність до європейської цивілізації. Думки щодо подібного протистояння знаходимо у вже згаданого класика цивілізаційного підходу М. Данилевського, котрий стверджує, що боротьба слов'янства з Європою є світовим конфліктом, який призведе до перемоги й утвердження першого [5, С. 429].

Наголос на етнічних та цивілізаційних аспектах як економічних досліджень, так і економічних відносин дасть можливість подолати розкол між консервативними структурами суспільств, які впродовж багатьох сот років підтримували моральний та суспільний порядок, і новітніми глобалізаційними та інноваційними викликами. Цей розкол Ф. Фукуяма визначив як «великий розрив», стверджуючи: «Перед сьогоденішньою демократією інформаційної доби постав серйозний виклик — підтримати суспільний порядок перед лицем технологічних та економічних змін» [8, С. 21].

ЛІТЕРАТУРА

1. *Зомбарт В.* Евреи и хозяйственная жизнь / Вернер Зомбарт ; авториз. пер. с нем. ; под ред. Г. Гросмана. – К. : МАУП, 2003. – 229 с. – (Библиотека журнала «Персонал»).
2. *Будкін В.* Етноекономіка / В. Будкін // Антологія творчих досягнень – К. : Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України – 2004. – Вип. 1. – С. 145–148.
3. *Фукуяма Ф.* Доверие : социальные добродетели и путь к процветанию : пер. с англ. / Ф. Фукуяма. – М. : АСТ : Ермак, 2004. – 730 с.
4. *Павленко Ю.В.* История мировой цивилизации : философский анализ / Ю.В. Павленко. – К. : Феникс, 2002. – Библиогр. : с. 705–754. – 760 с. [с иллюстр].
5. *Данилевский Н.* Россия и Европа / Н. Я. Данилевский ; [сост., послесл., коммент. С. А. Вайгачева]. – М. : Книга, 1991. – 573, [1] с. – (Ист.-лит. арх.). ISBN 5-212-00482-9 (в пер.).
6. *Трубецкой Н.* Европа и человечество / Н. Трубецкой // Классика геополитики, XX век : Сб. / Сост. К. Королев. – М. : АСТ, 2003. – 731 с.
7. *Трубецкой Н.* Мы и другие / Н. Трубецкой // Классика геополитики, XX век : Сб. / Сост. К. Королев. – М. : АСТ, 2003. – 731 с.
8. *Фукуяма Ф.* Великий разрыв / Ф. Фукуяма ; пер. с англ. под общ. ред. А.В. Александровой. – М. : АСТ : Ермак, 2004. – 474 с.